

دیلمقان/ دیلمان مرکز ولایت سلماس دوره قاجاریه

دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

ایمیل:

tohidmelikzade@yahoo.com

چکیده:

وابستگی:

محقق تاریخ و فرهنگ آذربایجان

این مقاله به بررسی تاریخی-جغرافیایی شهر دیلمقان (معروف به دیلمان) به عنوان مرکز ولایت سلماس در دوره قاجار می‌پردازد. پس از جنگ‌های صفوی-عثمانی و تخریب سلماس قدیم، منطقه تا اوایل قاجار فاقد شهر بود و ایل‌لک برای تأمین امنیت و توازن جمعیتی به آنجا کوچانده شد. با برقراری امنیت در دوران خوانین دنبلی، قصبه‌ای به نام دیلمقان پدید آمد که در نیمه دوم سده دوازدهم قمری، با تلاش احمدخان دنبلی حصارکشی شده و به مرکز حکومتی سلماس تبدیل گردید.

نام دیلمقان ریشه‌ی ترکی دارد و احتمالاً به معنی «صاحب زبان» یا مترجم است. این شهر دارای حصار مستحکم با پنج دروازه، خندق و برج‌های دیده‌بانی بود و در برابر حملات متعدد (از جمله تهاجم سیمیتقو) نقش دفاعی مهمی ایفا کرد. اقتصاد آن بر پایه‌ی تجارت با کشورهای همسایه (عثمانی و روسیه) و کشاورزی استوار بود و از رونق بالایی برخوردار بود.

نویسنده با استناد به منابع تاریخی، سفرنامه‌ها و شواهد زبانی و باستان‌شناختی، نظریه‌ی یکی دانستن کهنه‌شهر امروزی با سلماس قدیم را رد می‌کند و تأکید دارد که دیلمقان مرکز اداری و سیاسی سلماس در دوره قاجار بوده، در حالی که سلماس باستانی شهری دیگر با قدمتی بیش از ۱۷۰۰ سال بوده است.

شهر دیلمقان در زلزله‌ی ویرانگر ۱۳۰۹ شمسی به کلی تخریب شد و پس از آن شهر جدید شاهپور (که بعدها سلماس نامیده شد) در مکانی دیگر ساخته شد. مقاله با استفاده از اسناد عثمانی، خاطرات محلی، گزارش‌های سیاحان خارجی و متون تاریخی، تصویری جامع از جایگاه، هویت و سرنوشت دیلمقان ارائه می‌دهد و بر تمایز آن از سلماس قدیم و کهنه‌شهر امروزی پای می‌فشارد.

کلمات کلیدی: دیلمقان، دیلمان، سلماس، کهنه شهر، تاریخچه

استناد (آپا):

ملک زاده دیلمقانی، ت. دیلمقان/ دیلمان مرکز ولایت سلماس دوره قاجاریه. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ

آذربایجان و ترک" سال ۰۴، شماره ۱۲، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Dr. Tohid Malekzadeh

Email:

tohidmelikzade@yahoo.com

Affiliation:

Researcher of Azerbaijani
History and Culture

"Dilmağan, the Center of the Salmas Province during the Qajar Era"

Abstract:

This article examines the historical-geographical status of the town of Dilmağan (also known as Dilman) as the administrative center of the Salmas Province during the Qajar period. Following the destructive Safavid-Ottoman wars and the ruin of Old Salmas, the region lacked any urban settlement until the early Qajar era. The Lak tribe was relocated there to ensure security and demographic balance. With the establishment of stability under the Donboli Khans, a township named Dilmağan emerged. In the second half of the 12th century AH (18th century AD), Ahmad Khan Donboli fortified it with walls and turned it into the governmental seat of Salmas.

The name Dilmağan is of Turkic origin, likely meaning "possessor of language" or "interpreter." The town possessed a strong fortification with five gates, a moat, and watchtowers, playing a crucial defensive role against multiple invasions, including the assaults of Simitqu. Its economy thrived on trade with neighboring states (the Ottoman Empire and Russia) and agriculture.

Citing historical sources, travelogues, linguistic, and archaeological evidence, the author rejects the theory that the modern-day "Kohne Shahr" (Old Town) is the same as ancient Salmas. He emphasizes that Dilmağan was the Qajar-era administrative and political center of Salmas, whereas ancient Salmas was a distinct city with a history of over 1,700 years.

Dilmağan was completely destroyed by the devastating earthquake of 1930. Subsequently, the new town of Shahpur (later renamed Salmas) was built at another location. Drawing on Ottoman documents, local memoirs, foreign travelers' accounts, and historical texts, the article presents a comprehensive picture of Dilmağan's position, identity, and fate, while firmly distinguishing it from both ancient Salmas and the present-day Kohneh Shahr.

Keywords: Dilmağan, Dilman, Salmas, Kohneh Shahr, History

CITATION (APA):

Malekzadeh, T. "Dilmağan, the Center of the Salmas Province during the Qajar Era". Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 04, number 12, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Dr. Tohid Məlikzadə

E-poçt:

tohidmelikzade@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və
mədəniyyəti tədqiqatçısı

"Dilməqan – Qacarlar Dövründə Səlmas Vilayətinin Mərkəzi"

Xülasə:

Bu məqalə, Dilməqan şəhərinin (Dilman olaraq da tanınır) Qacarlar dövründə Səlmas vilayətinin inzibati mərkəzi kimi tarixi-coğrafi mövqeyini araşdırır. Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən və Qədim Səlmasın dağıdılmasından sonra, bölgə Qacarların əvvəllərinə qədər şəhər statusuna malik deyildi. Təhlükəsizlik və əhali tarazlığını təmin etmək üçün Lək eli buraya köçürüldü. Donboli xanları dövründə asayişin bərqərar olması ilə Dilməqan adlı bir qəsəbə meydana gəldi. XII əsrin (Hicri-qəməri) ikinci yarısında Əhməd xan Dünbülü tərəfindən istehlaklaşdırıldı və Səlmasın hökumət mərkəzinə çevrildi.

Dilməqan adı türk mənşəlidir və çox güman ki, "dil sahibi" və ya "tərcüman" mənasını verir. Şəhər beş qapılı, xəndəkli və müşahidə qüllələri olan möhkəm bir qalaya malik idi və Simitqu hücumları da daxil olmaqla, çoxsaylı basqınlara qarşı mühüm müdafiə rolu oynayırdı. İqtisadiyyatı qonşu dövlətlərlə (Osmanlı və Rusiya) ticarət və əkinçilik üzərində qurulmuşdu və yüksək rifah səviyyəsinə malik idi.

Müəllif tarixi mənbələrə, səyahətnamələrə, dil və arxeoloji sübutlara istinad edərək, bugünkü "Köhnə Şəhər" in qədim Səlmasla eyni olması nəzəriyyəsini rədd edir. Vurğulayır ki, Dilməqan Qacarlar dövründə Səlmasın inzibati və siyasi mərkəzi idi, halbuki qədim Səlmas 1700 ildən çox tarixi olan ayrıca bir şəhər idi.

Dilməqan 1930 zəlzələsində tamamilə dağıdıldı. Bundan sonra yeni Şahpur şəhəri (sonradan Səlmas adlandırıldı) başqa bir yerdə inşa edildi. Məqalə Osmanlı sənədləri, yerli xatirələr, xarici səyyahların hesabatları və tarixi mətnlər əsasında Dilməqanın mövqeyi, kimliyi və taleyi haqqında hərtərəfli mənzərə təqdim edir və onu həm qədim Səlmasdan, həm də indiki Köhnə Şəhərdən qəti şəkildə fərqləndirir.

Açar sözlər: Dilməqan, Dilman, Səlmas, Köhnə Şəhər, Tarixçə

CITATION (APA):

Məlikzadə, T. "Dilməqan – Qacarlar Dövründə Səlmas Vilayətinin Mərkəzi". Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 04, nömrə 12, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

Dr. Tohhid Melikzade

E-posta:

tohidmelikzade@yahoo.com

Üyelik:

Azerbaycan Tarihi ve Kültürü
Araştırmacısı

"Dilmakān – Kacar Döneminde Selmas Vilayetinin Merkezi"

Özet:

Bu makale, Dilmakān şehrinin (Dilman olarak da bilinir) Kacar döneminde Selmas vilayetinin idari merkezi olarak tarihî-coğrafi konumunu incelemektedir. Safevî-Osmanlı savaşları ve Eski Selmas'ın yıkılmasının ardından, bölge Kacarların başlarına kadar şehir statüsünden yoksundu. Güvenlik ve nüfus dengesini sağlamak için Lek aşireti buraya iskân edildi. Donboli Hanları döneminde asayişin sağlanmasıyla birlikte Dilmakān adında bir kasaba ortaya çıktı. 19 cu asırda Ahmed Han Donboli tarafından surlarla tahkim edilerek Selmas'ın hükûmet merkezi hâline getirildi.

Dilmakān adı Türkçe kökenlidir ve büyük olasılıkla "dil sahibi" veya "tercüman" anlamına gelir. Şehir, beş kapılı, hendekli ve gözetleme kuleleri olan sağlam bir sur duvarına sahipti ve Simitku saldırıları da dâhil olmak üzere çok sayıda akına karşı önemli bir savunma rolü oynadı. Ekonomisi komşu devletlerle (Osmanlı ve Rusya) ticaret ve tarıma dayanıyordu ve yüksek bir refah düzeyine sahipti.

Yazar, tarihî kaynaklara, seyahatnamelere, dilbilimsel ve arkeolojik kanıtlara dayanarak, günümüzdeki "Köhne Şehir" (Eski Şehir)'in antik Selmas ile aynı olduğu teorisini reddeder. Dilmakān'ın Kacar döneminde Selmas'ın idarî ve siyasî merkezi olduğunu, oysa antik Selmas'ın 1700 yılı aşkın bir geçmişe sahip ayrı bir şehir olduğunu vurgular.

Dilmakān, 1930 yılındaki yıkıcı depremde tamamen harap oldu. Bunun ardından yeni Şahpur şehri (daha sonra Selmas olarak adlandırıldı) başka bir yerde inşa edildi. Makale, Osmanlı belgeleri, yerel hatıralar, yabancı seyyahların raporları ve tarihî metinler ışığında Dilmakān'ın konumu, kimliği ve akıbeti hakkında kapsamlı bir tablo sunmakta ve onu hem antik Selmas'tan hem de günümüzdeki Köhne Şehir'den kesin bir şekilde ayırmaktadır.

Anahtar kelimeler: Dilmakān, Dilman, Selmas, Köhne Şehir, Tarihçe

CITATION (APA):

Melikzade, T. "Dilmakān – Kacar Döneminde Selmas Vilayetinin Merkezi". Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 04, sayı 12, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

در تاریخ ثبت است که پس از جنگهای ویرانگر صفوی- عثمانی در خاک آذربایجان بسیاری از شهرهای قدیمی از جمله سلماس نابود شدند و همچنین شاهدیم که در زمان شاه عباس صفوی پس از رهایی آذربایجان از دست عثمانی ها برای برقراری توازن جمعیتی در سلماس و همچنین استقرار قوای جنگجو در منطقه برای مقابله با ایلات و عشایری که هر از چند گاهی به آذربایجان رخنه کرده و باعث تخریبات فراوان می شدند، ایل لک به سلماس آورده شد و همزمان با آن ایل افشار به اورمیه مهاجرت نمود و در منطقه ساکن شد.^۱

تا اوایل دوره قاجار یعنی قریب یکصدسال ما در منطقه سلماس، شهری نداشتیم و هر کجا در تاریخ قدیم به نام سلماس بر می خوریم منظور منطقه و محال سلماس است نه شهر سلماس، البته در فواصل بین صفوی به بعد. در آن زمان مالیات شهر سلماس از ایل لک و روستاهای سلماس گرفته می شد^۲ نه شهر چونکه مرکز حکومتی در منطقه سلماس وجود نداشت.

دیلمقان/ دیلمان مرکز ولایت سلماس

قبل از قاجار، همزمان با پیشرفت اقتصادی و اجتماعی در منطقه همراه با احساس امنیت و پایان جنگهای خونین و خانمان برانداز عثمانی - صفوی به تدریج منطقه جغرافیایی به نام دیلمقان/ دیلمان پایه عرصه گذاشت که بعدها در زمان حکومت خوانین دنبلی در منطقه مرکز ولایت سلماس شد. ما در تاریخ برای اولین بار نام دیلمقان را در قرن نهم هجری می بینیم آنهم از نام شاعر بزرگ آذربایجان « کشوری دیلمقانی». کشوری از شعرای بزرگ ادبیات ترکی آذربایجان بود که دیوان حجیم و غنی وی بارها چاپ گردیده و متخصصان فراوانی آنرا تحقیق کرده و رسالات فراوان دکترا از این دیوان سود برده‌اند. در اسناد عثمانی در سالهای اولیه ۱۶۰۰ میلادی دوباره به نام دیلمان برمی خوریم. آذربایجان در زمان سلطنت سلطان محمد سوم (سیزدهمین سلطان عثمانی ۱۵۹۵-۱۶۰۳) به فرمانی برمی خوریم که قریه‌های کلشان و دیلمان از قرای سلماس به قوچی‌بک نام از بیگهای صومای با فرمان همایون سلطان محمد سوم احسان شده بود.^۳ چند سال بعد با به قدرت رسیدن شاه عباس، سلماس و کل آذربایجان از اشغال عثمانی آزاد شد.

در دوره های بعد مثلا در دوران خانات آذربایجان در ذکر جنگهای خانات افشار اورمیه و دنبلی خوی به کرات به نام دیلمقان/دیلمغان سلماس برمی خوریم. این قصبه بعد ها با سعی و کوشش خوانین دنبلی در سالهای حکومت احمد خان دنبلی

^۱ ملک زاده دیلمقانی، توحید، تاریخ ده هزار ساله سلماس و غرب آذربایجان، انتشارات ائلدار تبریز، ۱۳۸۴، فصل هشتم

^۲ همان

^۳ درویش پاشا، لایحه تحدید حدود ایران و عثمانی، ترجمه از ترکی عثمانی: میرزا جهانگیرخان ناظم‌الملک مرندی یکانلو، تصحیح و پژوهش: دکتر

نصرالله صالحی، تهران انتشارات طهوری، ۱۳۹۷، ص: ۱۲۱

(۱۲۰۰ – ۱۱۶۷) قمری حصار کشی شده و عمارات و دكاكين در آن باز شده و مركز حكومت ولايت سلماس گرديد. در اين باره زنوزی از نویسندگان آذربایجانی ان دوره می نویسد:

« در این سنوات که قریب چهل سال است به واسطه تسلط و عدل و داد حکام دنبلی ولایت سلماس دایر و آباد بلکه فخرالبلاد و اهالی همیشه بر الوار و اکراد غلبه تمام دارند و اکثر مردمش متمول و صاحب ثروتند و خدیو شهید سعید احمد خان قریه دیلمقان را باوری عظیمی کشیده و آنجا را شهرچه ای ساخته و دكاكين و حمامات و مساجد و رباطات و عمارات عالیه در آنجا بنا نموده و اولادش هم در آبادی آنجا کوشیدند. « مقدمه استیصال خوی آنجا هم بالمره خراب و پایمال و اهلش دریدر و فراری شدند و در این اوقات مردمش یکایک جمع می شوند » آیت الله محمد امین خویی صدرالاسلام در توضیح استیصال خوی آمدن عثمانی ها به سال ۱۱۳۷ ق در عهد سلطان حسین صفوی و شورش افغانه می داند.^۴

گفتنی است احمد خان دنبلی یکی از بزرگترین و نامدارترین امرای دنبلی بود که در سایه تدبیر و شایستگی و خردمندی و عدالت به صورت فرمانروایی مردمی درآمد و آذربایجان را بصورت اداره می کرد. روسها و عثمانی ها طی نامه هایی با وی ، اورا « صاحب اختیار ممالک آذربایجان » می نامیدند. فرانسوی ها نیز از احمد خان در مقابل آغا محمدخان قاجار حمایت می کردند. فریزر سفیر فرانسه که در سال ۱۷۸۵ م به فرانسه بازگشت ضمن گزارشی از اوضاع ژئوپولتیک آذربایجان، پیشنهاد تماس با احمد خان دنبلی و تقویت او در برابر آغامحمد خان قاجار که به استنباط او مورد حمایت روسها بود را تقدیم کرد.

احمد خان پسر کوچک مرتضی قلی خان بود که در سال ۱۱۶۷ ق به حکومت رسید . به نوشته نادر میرزا در کتاب تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز شهرهای خوی، مرند، تبریز، سلماس و قراجه داغ نیز تابع حکم او بودند در آن زمان آذربایجان به خان نشینهای افشار اورمیه، خوی، شروان، گنجه، ایروان. قره باغ و مراغه تقسیم شده بود و هر یک ضمن همکاری با همدیگر با استقلال به حکومت خود ادامه می دادند. با توجه به گزارشات فانی که قریب چهل سال است ولایت سلماس دایر و آباد شده و با عنایت به تحریر کتاب در سال ۱۲۱۶ ق در زمان حسین قلی خان پسر احمد خان می توان دریافت دیلمقان در حدود سالهای ۱۱۷۶ ق حصار کشی شده و دیلمقان (و نه شهر سلماس) توسط دنبلی ها مرکز ولایت سلماس انتخاب شد.

اتیمولوژی دیلمقان/ دیلمان

اهالی منطقه، شهر دیلمقانی را که در اکثر نوشته های تاریخی دوره قاجار دیده می شود را دیلمان Dilman تلفظ می کنند و در پاره ای نقشه های روسی و عثمانی نیز دیلمان بجای دیلمقان نوشته می شود. با توجه به تلفظ دو کلمه دیلمان

^۴ گنجینه شهاب، مجموعه رساله ها و مقاله های علمی در پاسداشت حضرت آیت الله نجفی، دفتر سوم، زیر نظر سید محمود نجفی مرعشی، چاپ اول، قم، ص: ۱۲۰-۱۲۴، دانشمندان گمنام خوی و سلماس، تحقیق علی رفیعی، غلام رودشتی، ص: ۱۲۴

و دیلمقان به نظر می رسد تلفظ دیلمقان در اصل Dilmqan بوده که براساس یک اصل مشهور زبانشناسی ترکی «ق» آن حذف شده و به شکل دیلمان درآمده است. این نکته در شکل قدیم بعضی کلمات بسیار قدیمی ترکی هم دیده می شود مانند توشقان که به دووشان/ داوشان تبدیل شده و یا سیچقان که به سیچان تبدیل شده است. با توجه به این توضیحات می توان دیلمان را مشتق از کلمه دیل ترکی به معنی زبان دانست با پسوند من/ مان که به معنی مرد و صاحب می باشد. می توان دیلمان را صاحب زبان و یا با تقریباتی دیلمانج یعنی مترجم دانست.

حصار و دروازه های دیلمقان

این حصار دارای عرض تقریبی ۳ الی ۵ متر و ارتفاع ۱۰ متر بوده و به راحتی می توانست چندین توپ را در دیوار تحمل کرده و به آسانی می شد توپها را در دور شهر به حرکت در آورد. حصار مزبور از سنگ و آجر و خشت و گل ساخته شده بود و به وسیله پنج قالاچی (دروازه):

اهروان، صدقیان، قلعه سر، کهنه شهر و هفتوان با خارج ارتباط داشت.

هریک از پنج دروازه نیز از چوبها و الوارهای محکم ساخته شده بود که شکستن آنها محال بلکه تقریباً غیر ممکن بود. در دو طرف این دروازه ها و همچنین در فواصلی، برجهایی دو یا سه طبقه بنا شده بود و در دیوارهای این برجها سوراخهایی برای تیر اندازی و نگهبانی افراد مسلح تعبیه شده بود. طبقه اول برج مخصوص اصطبل و انبار مهمات بود ولی طبقات دوم و سوم مخصوص تیر اندازی بود. در سال ۱۳۰۶ یا ۱۳۰۷ خندقی نیز که در مواقع جنگ پر از آب می شد در اطراف قلعه کنده شده بود. عمق این خندق سه متر و نیم و عرض حدود چهار متر داشت.

این دیوار و خندق در جنگهای مشروطیت، جیلولوق، کوردلوق در محافظت مردم سلماس به کرات مورد استفاده قرار گرفت و آخرین بار در سال ۱۳۰۵ شمسی به هنگام آخرین تهاجمات سیمیتقو به سلماس مورد استفاده مردم قرار گرفت و هنگ سلماس مستقر در دیلمقان سیمیتقو را شکست داد. حصار دیلمقان در اردیبهشت سال ۱۳۰۹ در اثر زلزله ویرانگر سلماس تخریب شد و به مرور زمان به کلی منهدم شد. تا ده سال قبل بقایای دیوار دیلمقان و دو برج باقیمانده از قلعه دیلمقان در جنوب شرق قبرستان سلماس موجود بود که بعدها تخریب شد.

آیا کهنه شهر امروزی همان سلماس قدیم (قلعه سلماس) می باشد؟

برای اولین بار حبیب زاهدی در کتاب «شاهپور آذربایجان» چاپ ۱۳۵۵ با اشاره به گفته های ادوارد براون و درویشی از خوی مدعی شد که سلماس قدیم همان کهنه شهر بوده که متروک شده نام سلماس از دهانها افتاده و نام شهر از سلماس به کهنه شهر تبدیل شده است و این تئوری به مذاق پاره ای خوش آمده و در هر فرصتی بر این تئوری استناد کرده و آنرا قطعی

فرض نموده اند. نگارنده ضمن احترام به اهالی محترم کهنه شهر، فرضیه یکی بودن کهنه شهر با سلماس قدیم را درست نمی داند زیرا:

۱- براساس نوشته های تاریخ نگاران و سیاحانی که از سلماس دیدن کرده اند سلماس قدیم شهری مستحکم و دارای برج و باوری سنگی بوده و در جنگهای مختلف صفوی - عثمانی از قلاع مستحکم منطقه شمرده می شد. با مراجعه به خاطرات افراد کهنسال منطقه، کهنه شهر قبل از زلزله فاقد این استحکامات بوده است.

۲- در نقشه قدیمی کهنه شهر مندرج در کتاب شهر من آقای جلیلی، هسته اولیه کهنه شهر امام زاده مشهور شهر می باشد. این بنا بر اثر انتقال شهر پس از زلزله ۱۳۰۹ به سمت شرق در حاشیه شهر واقع شده است. شهر قدیمی سلماس با قدمت شهریتی حداقل ۱۷۰۰ ساله نمی تواند در اطراف امامزاده بنا شود. در هیچ منبع تاریخی نیز به وجود امامزاده در مرکز شهر اشاره ای نشده است.

۳- شهر قدیم سلماس شهری مسلمان نشین بوده و بنا به استندات تاریخی در داخل قلعه شهر اقلیت مسیحی یا یهودی وجود نداشته که کلیسا یا کنیسه ای هم در داخل شهر موجود باشد. عکس این مطلب در کهنه شهر قدیم دیده می شود که در شهر ترک نشین مسلمان، مسیحیان و یهودیانی نیز می زیستند.

۴- لهجه اهالی محترم کهنه شهر دارای ویژگیهای منحصر به فرد در زبان ترکی آذربایجان محال غرب آذربایجان است و حتی در میان ترکی مردم شهرستان سلماس کاملاً مشخص و مجزاست. با فرض اینکه سلماس قدیم، کهنه شهر بوده باید لهجه اکثریت اهالی سلماس لهجه کهنه شهری امروزی می بود نه اینکه لهجه اهالی کهنه شهر در میان اهالی سلماس امروزی جزیره ای زبانی باشد.

۵- سنت دیرپای عاشیقی از سنن غیر قابل انکار ترکان و اهالی آذربایجان می باشد. این سنت در میان اهالی امروزی کهنه شهر دیده نمی شود.

۶- قبرستان بزرگ واقع در شمالغرب شهر کهنه شهر مربوط به بقایای قبرستان سلماس قدیم می باشد که در جنگهای صفوی - عثمانی نابود شد که در غرب قبرستان شهر واقع بود.

- در نوشته هایی که این جانب از آرشیوهای عثمانی بدست آورده و قسمتی از آنها را در اختیار دوستان قرار داده ام سلماس و کهنه شهر یکی دانسته شده است. این اسناد مربوط به جنگ جهانی اول بوده و اشتباه نویسندگان ارتش عثمانی در این نقشه ها کاملاً محرز است چراکه در جنگ جهانی اول که شاهدین این جنگ در منطقه هنوز هم کم نیستند هیچ زمان کهنه شهر، سلماس نامیده نمی شد. مطالعات اینجانب در آرشیوهای عثمانی نشان می دهد که کارمندان قدیم آرشیوها موقع تهیه گزارشهای جدید به تواریخ مختلف منطقه که در سالهای قبل نوشته شده رجوع می کردند. با مراجعه به تاریخ آذربایجان و احراز وجود

شهر سلماس در زمانهای گذشته و کلمه کهنه شهر در حال حاضر، آنان نیز به اشتباه افتاده اند که کهنه شهر امروزی همان سلماس قدیم میباشد. این اشتباهات در میان جغرافیدانان به کرات دیده شده است.

۸- آذربایجان در سلسله های مختلف معمولاً نقش هسته اولیه دولتها را بازی می کرد در دوره قاجاریه نیز آذربایجان از این امر مستثنی نبوده است. سلماس هم از شهر های معتبر آذربایجان و در سر حد آن قرار داشت. به فرض انتقال مرکزیت شهر از سلماس قدیم به دیلمقان، منابع تاریخی دوره قاجار که کم هم نیستند و یا کتب تاریخی دولتی مختلف که در تبریز، اورمیه و حتی خوی نوشته شده اند اطلاعی در این مورد به ما می دادند که در اینباره هیچ نوشته رسمی و دولتی و حتی غیر دولتی در دست نداریم.

به نظر می رسد همزمان با تشکیل قصبه دیلمقان آبادی کهنه شهر نیز در کنار اراضی شهر سلماس مخروبه شکل گرفت که هسته مرکزی آن امامزاده امروزی کهنه شهر بود. مراودات اهالی و روستاهای غرب سلماس با این مجموعه باعث پیشرفت اقتصادی منطقه شده و کهنه شهر توانست به تدریج موقعیت ممتازی در بین آبادیهای سلماس داشته باشد.

دیلمقان قدیم به مدد همسایگی با عثمانی و روسیه، به تدریج وارد جریان اقتصاد جهانی شد و تجار سلماسی در شهرهای ممالک دور و نزدیک نظیر استانبول، باکو، تفلیس، طرابوزان و حتی وان به تجارت مشغول بودند. میرزا موسی خان طباطبایی انصاری در کتاب «زبدہ الوقایع» در سال ۱۳۰۰ قمری / ۱۸۸۲ از حضور تجاری چون «حاجی احمد سلماسی» «آقا باقر تاجر سلماسی» که در «عجم خانی»^۵ پنهانی به تجارت اسلحه مارتینی مشغول بوده و قاچاقی سلاح به سلماس می فرستادند نام می برد.^۶

میرزا یحیی دولت آبادی صاحب کتاب خوب تاریخی «حیات یحیی» نیز درباره حضور ایرانیان در استانبول می نویسد: «ایرانیان استانبول بیشتر اهل آذربایجان و ترک زبانند. از ولایات دیگر ایران کمتر کسی مقیم آنجاست. من چون زبان ترکی نمی دانم در زحمت هستم که با غیر از ایرانیان آمد و رفت کنم و حال اینکه دوست دارم با ترکان جوان و مشروطه خواهان عثمانی الفت و آمیزش نموده از افکار آنها استفاده نمایم...»^۷

^۵ خان در ترکی استانبولی به معنای کاروانسرا می باشد و عجم خانی یعنی کاروانسرای که محل اقامت عجم ها یعنی ترکهای آذربایجان می باشد.

^۶ طباطبایی انصاری، میرزا موسی خان، زبدہ الوقایع، نشر تاریخ ایران، تهران ۱۳۹۸، ص: ۵۲۵-۵۲۶

^۷ دولت آبادی، یحیی، حیات یحیی، کتابخانه ابن سینا ۱۳۳۰، جلد سوم، ص: ۲۴

با افزایش مهاجرین آذربایجانی به استانبول لزوم تأسیس مسجد و قبرستانی برای اهالی آذربایجان احساس شد تا اینکه در سال ۱۸۷۳ میلادی قبرستان خان والده توسط حاجی عبدالکریم دیلمقانی خریداری و وقف شد.^۸ غسلخانه این قبرستان توسط حاج حسینعلی تاجر خویی وقف شده است. آثار خطاطی از حمید ابن عبدالسلام اهرنجانی در مسجد این قبرستان دیده می شود.^۹

دیلمقان و کهنه شهر قدیم از منظر خاطرات و نوشته های قدیمی

الف) نظر آیت الله محمدامین خویی صدرالاسلام درباره دیلمقان و کهنه شهر:

آیت الله محمدامین خویی صدرالاسلام در رساله دانشمندان گمنام خوی و سلماس در ذکر احمد بن جعفرالسلماسی الخوئی البغدادی (متوفای ۵۵۸ ق) که در دربار خلیفه عباسی المقتضی بالله در بغداد از ارکان دولت بود درباره سلماس و دیلمقان می نویسد:^{۱۰} «سلماس اول و آخر با سین بی نقطه و بینهما لام و میم و الف یا دیلمقان ک در محاوره «دلما» هم گفته می شود مخفف دیلمقان، قصبه یا شهر کوچکی است که در جنوب شهر خوی به فاصله شش فرسخ (۳۶ کیلومتر) واقع شده و شهر مزبور، ممتاز است به لطافت هوا و گوارایی و خوبی آب که از نهر معروف به نهر «زولا» مشروب می شود و سکنه آن از مرد و زن، نوعاً سفیدپوست و سرخ گونه و خوش صورت و قوی هیکل و صیحه المزاج می باشند و هوا و خاک آن طرب انگیز و خرمی آور است و لذا مردمان آن هم نوعاً خرم و طرب دوست هستند و غالباً به خوش گذرانی می گذرانند و مشروبات خمریه آنجا، به واسطه زیاد بودن آرامنه و مسیحی، در حومه و نواحی شهر مزبور، معروف است، به خوبی و زیادی و نزد کسانی که عادت به شرب خمر دارند از تحف محسوب می شود و شهر مزبور، نسبت به محیط خود از بلاد با ثروت محسوب می شد؛ زیرا که اهالی آنجا اکثراً عادت داشتند به مسافرت اسلامبول و بلاد قفقازیه، اول بهار مسافرت می کردند و اول زمستان، برمی گشتند و نتیجه زحمات چند ماهه را با خود می آوردند و بدین واسطه، در تمدن و تجمل هم، نسبت به محیط خود، تقریباً پیش بودند و در اخلاق و تربیت زندگانی هم از اقران خود جلوتر بودند.

شهر مزبور، دارای حکومت مخصوص و ادارات دولتی مخصوص به خود می باشد، از قبیل تلگرافخانه و پستخانه و نظمیّه و بلدیّه و مالیّه و غیره که از طرف حکومت خوی و ادارات متبوعه دیگر، شهر مزبور، تعیین و اعزام می شود و عده سکنه شهر مزبور ...^{۱۱} و دارای عمارات مرتفعه و ابنیه عالیّه و جوامع و مساجد خانات و حمامها و بازار و دکانین، به قدر کافی می باشد و از ابنیه

^۸ در این گورستان مشهور به قبرستان ایرانی لار، محقق مشهور تصوف: عبدالباقی گولپینارلی Gölpinarlı و خواننده مشهور ترکیه جم کاراجا که اصالتاً از اهالی آذربایجان بود در این قبرستان مدفونند.

^۹ ساسانی، خان ملک، یادبودهای سفارت استانبول، چاپ دوم تهران، تابستان ۱۳۵۴، ص: ۹۴

^{۱۰} گنجینه شهاب، مجموعه رساله ها و مقاله های علمی در پاسداشت حضرت آیت الله نجفی، دفتر سوم، زیر نظر سید محمود نجفی مرعشی، چاپ اول، قم، ص: ۱۲۰-۱۲۴

^{۱۱} - در اصل: سفید است و چیزی نوشته نشده است.

تاریخی شهر مزبور، مسجد جامعی است معروف به «مسجد امام حسن» و در السنه چنین معروف است که حضرت [امام] حسن مجتبی [ع] سبط اول، موقعی که در عهد خلافت عمر بن الخطاب، به ریاست قشون اسلام به آن حدود آمده، بعد از فتح، مسجد مزبور را بنا نموده، با یک نفر دیگر، به اسم آن حضرت بنا نموده است.

مسجد مزبور، بنای خیلی عالی و مرتفعی است که قابل تقدیر است و در داخل مسجد، اطراف محراب و پاره‌ای نقاط دیگر آن، کاشی‌های خیلی اعلا، به کار رفته و اطراف محراب آن روی کاشی‌ها، به خط کوفی خیلی درشت، بعضی آیات قرآنی و نحو آن نوشته شده و نگارنده در حدود ۱۳۱۹ (قمری)^{۱۲} که مسجد مزبور را دیدم، بالخصوص در نظر دارم که حدیث نبوی معروف، در اطراف محراب، به خط کوفی جلی و بسیار خوش خط نوشته شده بود: «قال رسول الله (ع): المؤمن فی المسجد کالسمک فی الماء، الکافر فی المسجد کالطیر فی النفس و المؤمن فی الدنیا کالطیر فی القفس و الکافر فی الدنیا کالسمک فی الماء».

و از جمله بناهای تاریخی شهر مزبور، تکیه‌ای است (خانقاه) که تقریباً صد سال پیش از این ساخته شده، یک نفر درویش به نام ابراهیم معروف به «ابراهیم افندی» آنجا را ساخته و خودش هم، همانجا دفن شده و تولیت آن با اولاد ایشان است. در تاریخ مذکور فوق، دو نفر نوۀ بانی مزبور که بزرگشان سمی جدّ خود و معروف بود به «ابراهیم افندی» متصدی امور آنجا بودند. تکیه مزبور موقوفاتی هم گویا دارد که برای آنجا باید صرف شود و همیشه چند نفر از درویش در آنجا منزل دارند و پذیرایی می‌شوند. و در یک فرسخی شهر مزبور، قصبه دیگری است کوچکتر از سلماس، به اسم «کهنه شهر» و قصبه مزبور، از سلماس هم خوش‌هوا و نیکوتر است و آثار قدمت و کهنگی، در آن پیدا و هویداست و نقطه بسیار بانزعت است و در السنه و افواه معروف است که قصبه مزبوره، همان شهر صباست که بلقیس در آن بوده و ذکرش در قرآن وارد شده و شهر مزبور، فواکه و میوه‌جات ممتاز دارد و بالخصوص سیب آنجا شاید کمتر در جای دیگر نظیر داشته باشد، به راستی نشانه‌ای است از میوه‌های بهشتی و در قصبه مزبور، امام زاده‌ای است که دارای حرم و رواق و گنبد و صحن وسیع و حجرات است و امام‌زاده مزبور نه تنها نزد سکنه آن شهر و بلکه نزد قاطبه اهالی آن سامان محترم و مورد نذورات است و تزیینات مختصری هم در داخل حرم هست و متولی مخصوصی دارد. و نزدیک آبادی قصبه مزبور، قبرستانی است خیلی عتیق و کهنه و نگارنده در سال ۱۳۱۹ تقریباً که آنجا را دیدم، در نظر دارم، سنگ قبری را ملاحظه کردم که یک تخته سنگ مرمر سفید رنگی بود و در روی آن به فارسی نوشته بود که این قبر، قبر عبدالله انصاری است و از جمله هفتصد نفر شهید است که در روز جمعه، در مسجد، در نماز جمعه، شهید شدند و تاریخ آن در آن وقت که حساب کردم، قریب به هفتصد سال بود؛ متأسفانه که عین کلمات تاریخ آن را (نگارنده) یادداشت نکردم و نیز مابین سلماس و کهنه‌شهر، برجی است که از آثار تاریخی است. برج مزبور مانند یک قلعه کوچکی می‌ماند که به بلندی ده متر تخمینی و قطر

^{۱۲} مصحح به اشتباه قمری را شمسی نوشته است. دیلمان در سال ۱۳۰۹ با زلزله بزرگ کلا نابود شد.

^{۱۳} توضیح فوق

دایره آن به عرض شش متر تخمینی مدور و بی ضلع، ساخته شده و دیوار آن که از زمین بلند شده، به عرض یک متر و نیم می‌رسد. این بنا از سنگ و آجر و آهک ساخته شده و به قدری محکم ساخته شده که پس از صدها سال که در آن بیابان، برف و باران خورده، امروزه کندن یک آجر از آن به آسانی هرگز ممکن نمی‌شود و داخل این بنا از کاشی‌های ریزیز به شکل مربع که هر یک از آنها به قطر دو-سه سانت، بیش نیست، مانند خاتم‌کاری تزیین شده و معروف است که اینجا قبر دختر یکی از سلاطین است.

و در اطراف شهر سلماس، به فاصله یک فرسخ، بعضی دهات است که از طرف جمعیت خیریۀ آمریکا، در آنجاها، دارالایام و کلیسا و مدرسه، ساخته شده و خالی از تماشا نیست. مانند ده خسروآباد و هفتوان و غیرهما. و چیزی که در اینجا قابل ذکر است، زلزله‌ای است که در شب هفده اردیبهشت ۱۳۰۹ خورشیدی، مطابق هشتم ذی حجه سنۀ ۱۳۴۸ هلالی، شبانه در شهر سلماس و اطراف آن، واقع شد که شهر و دهات اطراف شهر را طوری خراب کرد که نظیر آن تا به حال کسی نشان نداده [است]. تحقیقاً در شهر مزبور، خانه‌ای نماند که ویران نشده باشد، مگر خیل کم که آنها هم، صدمۀ مهمی خورده بودند. به تواتر نقل شده وقتی که شخصی از کناری به شهر نگاه می‌کرده، بی‌اختیار موجب وحشت و اضطراب بوده [است]؛ زیرا که به جز بیابان وحشت‌انگیز مملو از تل‌های خاک، چیز دیگر، ابدأ به نظر نمی‌رسیده و جماعت زیادی از مردم و عدد زیادی از مواشی نیز، در آن شب تلف شدند و در بعضی دهات به تواتر، زمین به قدر دو ذرع خسف شده بود و اگر نبود دو فقرۀ زلزله نسبتاً خفیف‌تر که روزانه، روز هفتم ذی حجه، ابتدا واقع شده بود و در اثر آن اکثری از سکنۀ شهر شب را از خانه‌های خود دور شده بودند، هر آینه تلفات واقعه، خیلی بیشتر می‌شده و جنازه‌های مه‌دومین، بعضی‌ها تا چند ماه زیر خاک بود تا کم‌کم درآوردند و در نتیجۀ این حادثه، آقا میرزا علی خان منصورالملک (علی منصور) که در آن موقع والی آذربایجان بود، به امر دولت جای آبادی شهر را عوض کردند و به تصویب مهندسین، جای آبادی را از مکان اولی، قریب دو کیلومتر، به طرف مغرب کشیدند و از زمین‌های قریۀ اهرنجان که در نیم فرسخی شهر است، زمینی مربع به مساحت ده هزار ذرع در ده هزار ذرع، برای آبادی شهر، معین کردند و آنجا ساختمان نمودند و فعلاً شهر قدیم به کلی خالی از سکنه و شهر جدید، دایر شده و اسم آن را «شاپور» گذاشتند و از آن تاریخ به بعد، شهر مزبور را منحصراً «شاپور» می‌خوانند و می‌نویسند.^{۱۴}

^{۱۴} - شاه‌پور یا سلماس، از شهرستان‌های آذربایجان غربی که در شمال دریایۀ ارومیه و جنوب غربی خوی واقع شده است و این فقیه در سده سوم قمری از آن نام برده و مقدسی، بازارها و مسجد سنگی آن را ستوده است. در زمان یاقوت حموی، بیشتر شهر ویران بوده؛ ولی در دوه غازان خان به قول مستوفی، ترمیم و تعمیر شده است. در مأخذ دورۀ قاجاریه، مرکز ولایت سلماس شهر دیلمقان ذکر شده و در اردیبهشت ماه ۱۳۰۹، زلزله شدیدی در سلماس و اطراف آن واقع شد که بیشتر آبادی‌های آن ویران گردید و مرکز شهر شاه‌پور یا سلماس بعد از این زلزله، به جای دیلمقان ساخته شد (نک: سخنوران آذربایجان، ۹۵/۳).

ب (دیلمقان در نوشته های جلیل بخشی پور^{۱۵}

ج) سلماس جلگه ای است خیلی قشنگ در طرف شرقی دریاچه اورمیه و در جنوب خوی و در شمال شهر اورمیه واقع شده است کوههای صومای از طرف مغرب و کوههای شکریازی و برگشاد از طرف شمال و مشرق و کوههای عیان از طرف شمال و مغرب این جلگه را احاطه نموده و صد بار بیشتر به زیبایی منازل طبیعی اش افزوده است از سلماس تا ارومیه ۱۲ و تا خوی ۶ پاسخ معمولی حساب می شود شهر دیلمقان حاکم نشین آنجاست.

قبل از انقلاب ارامنه و جلو ها جمعیت آنها با اطراف و دهاتش بالغ بر ۶۰ هزار نفر بود. آب و هوای این شهر به اندازه ای لطیف و مطبوع است که اثرات آن از سیما و صورت سکنه اش هویداست و انسان های خوب و قوی البنیه ای را میرساند.

اکثر اهالی این شهر به شغل زراعت گندم و جو مشهور می شوند و در عین حال تجارت عمده با ممالک خارجه و داخله نیز می کردند. این جلگه به قدری حاصلخیز است که عمل زراعت هر سال مبالغ هنگفت بر منافع تجارتي مردمانش می افزود و در سایه این دو شغل عمده تمام اهالی متمول و دولتمند گشته بودند.

اطراف این شهر قلعه بند و دارای ۵ دروازه می باشد. داخل شهر خیلی آباد و اهالی آنجا مزایای علیحده را داشتند. از وسط شهر یک رودخانه وسیع موسوم به رودخانه زولا جاری و باعث فراوانی آب در شهر و محلات آن است. خانواده های نامدار و جلیل القدر از مسلمانان از قدیم الایام در این ولایات سکنا داشته و عمارات عالی مخصوص آنها بود. درختهای بید در کوچه ها و کنار جویبارها به راهروهای مردم سایه افکنده شده و یک منظره دلربا و نشاط آوری را تشکیل می داد در این شهر آن وقت به قدر یک وجب خاک خرابه مشهود نبود. آبادی و عمران و نظافت آنجا به حد اکمل رسیده بود و چون یک قسمت از اهالی به مناسبت تجارت عمده که در ممالک خارجه و روسیه و ترکیه داشتند در وقت مراجعات شان سوای مشاهدات نظری و تجارب علمی و عملی پول زیاد و ثروت بیشماری جلب و وارد آنجا می ساختند. لهذا ترتیبات جدیدی در ساختمان ابنیه و عمارات و مغازه ها به طرز اروپا اتخاذ کرده بودند که نتیجه سعی و عمل آنها همه در اثر انقلاب ارامنه و جلو ها معدوم گشت و آنهمه آبادی و ترکیات عمده ناگاه رو به انهدام و انحطاط گذاشت که حالا جز صدای جغد از خرابه های آن آباد خانه ها آواز دیگر شنیده نمی شود و جز استخوان بندی و اسکلت پری پیکر آن از زیر تل خاکستر آنها چیز غیر خارج نمی گردد.

خدایا چه جفای جانسوز و ظلم های طاقت شکنی بود که آن وقت همه در حق اهالی آن سرزمین متوجه شده است.

تجارت دیلمقان

^{۱۵} فصلنامه مطالعات تاریخی ، سال اول شماره سوم، تابستان ۱۳۸۳، سرگذشت خونین من یا سلماس در محاربه عالم سوز

تجارت و اقتصاد اوضاع اقتصادی این شهر کوچک نسبت به سایر ولایات کوچک آذربایجان از همه جهت برتری و رجحان داشت. اهالی این ولایت در نتیجه تجربیات علمی و نظری که در ممالک خارجه تحصیل کرده بودند در عمل تجارت آنقدر جدی و ماهر هستند که این جدیت و مهارت ایشان در همه جا ورد زبان مردمان داخلی و خارجی می باشد. تاجرهای مشهور و معتبر و درستکار از خود اهالی آنجا در آن شهر مقیم و همه جور امتعه و حبوبات وطنی را به ممالک خارجه حمل و در مقابل قند و شکر و نفت و مال التجاره فطوره و خرازی و اقسام چینی و بلور وارد می کردند از این رو هر سال بیشتر از این ثروت مردم افزود.

اخلاق

اخلاق اهالی این شهر به قدری مذهب و آداب معاشرت ایشان چنان مستم چنان مستحسن و به همدیگر رئوف و مهربان بودند که گویی همه از صلب یک پدر و از بطن یک مادرند. در امورات خیر و شر همه متفق الرای و متحدالکلام بودند و در حق یکدیگر از هیچگونه مساعدت و معاضدت دریغ نداشتند. در وطن دوستی و آزادی خواهی از عهده امتحانات خود خوب درآمده و گوی سبقت را در سال ۱۳۲۴ (اول اعلام مشروطیت) با چوگان مجاهدت رو بوده اند چنانچه در همان سال حریت افکار و مشروطیت از طرف مظفرالدین شاه قاجار به مردم ایران واگذار گردید، سلماس و سلماسیان بودند که دو اسبه اطراف آن دویدند و هنوز در هیچ نقطه ایران شروع به اقدامات ننموده و از معنی کلمه مشروطه اطلاع نداشتند که سلماس پیش قدمی خود را به تهران نشان داد و یک سر اهالی آنجا از تاجر تا کفش دوز مجاهد فی سبیل الله گردیدند. اولین انجمن مجاهدین در تحت ریاست مرحوم حاجی پیشنماز آقا سلماسی در آنجا تشکیل و شروع به اقدامات گردید. سلماسیان بودند که در مقابل محاصره آنجا توسط قوای استبداد ماکو که در تحت ریاست عزت الله خان سالار بود مجاهدت و جانفشانی را به خرج داده و بعد از یک ماه متوالی جنگ شدید آنها را منهدم کردند پارلمان تهران در زمان تلگراف آتکه به اطراف مخابره نموده بود چندین بار اقدامات مجدانه سلماسی آن را تحسین و تقدیر کرده و اشاره داده بود: اینگونه اقدامات سلماسیان باید سرمشق عموم ایرانیان باشد و در یکی علیحده: «سلماس، در میان ایران مثل ستاره درخشانی است» گفته بود.

و یکی از اخلاق پسندیده اهالی آنجا این بود که دستگیری فقرا و مساکین را بر همه چیز ترجیح می داده و رضای دل هرگز بر مسکنت اهل وطن نمی دادند و هنوز در هیچ یک از شهرهای عمده ایران به تأسیس دارالعجزه و جمع آوری فقرا اقدام نشده بود که سلماس و اهالی غیور آنجا در این خصوص هم به جلو افتاده و پیشرو گردید. از حسن نظر و همت علوی طلبانه مرحوم حاج میرزا جلیل آقا پیشنماز سلماسی که یکی از عناصر مقدس و متدین و دارای جنبه تجددطلبی و ترقی خواه وطن بود. اولین دارالعجزه در دیلمقان تأسیس گردید هرچند که آن زمان فقرا و مساکین آنجا خیلی کم بود ولی مقصود از تأسیس آن اعاشه فقرای اطراف و تامین رفاه حالشان بود که هر قدر از ولایات وارد شهر می شدند بدون اینکه فرصت گشودن دست سوال به آنها داده شود فوراً دارالعجزه جلب و جای معین و خورد و خوراک شان را تهیه می کردند بعضی از ایشان اگر صحت مزاج داشت در

سرکاری می گذاشتند. بودجه این دارالعهزه سالی قریب به ۵ هزار تومان بوده و به موجب مقررات کمیسیون اعاشه فقرا از دو عشر حاصلات گندم و جو و وجوه فطره و پوست قربانی هایی که در عید اضحی ذبح می گردید و اعانه های نقدی که به واسطه صندوقهای صدقه ای که به محل های مخصوص نصب کرده بودند اداره می شد و حصه و اسهام سادات هم به وسیله همین عایدات و صورت علیحده تهیه و به خودشان سپرده می شد و حسابات و امورات داخلی آنها توسط کمیسیون مزبور که اشخاص آن به اکثریت آرا از خود معتبر ترین شهر و بدون اخذ حقوق انتخاب گردیده بودند به جریان افتاد

بانی محترم آنجا مرحوم حاجی میرزا جلیل آقا سلماسی در اثر انقلاب ارامنه و جلوها در سال ۱۳۳۶ در خوی به رحمت ایزدی پیوسته است که نام نیکش هنوز در دل دوستدارانش جاوید و زنده است. یکی از رفقای حاضر بعد از قتل و غارت سلماس که بقیه السیوف و اسرای آنجا با سوء حال وارد خوی می گردیدند و خود رفیق محترم هم در جز آن ها به خوی آمده بود، در موقعی که مرحوم حاجی میرزا جلیل آقا در بستر ناخوشی خوابیده بود به عیادتش رفته و از این پیشامدهای ناگوار تسلیتش می داد. آن مرحوم در حالت نزع و رمق که آخرین نفس حیات خود را میکشید چشم را یک دفعه باز کرده و گفته بود: « بعد از قتل و غارت سلماس و مشاهده اوضاع جگرخراش اسرای آنجا راستی از این مرگ که گریبانم را گرفته است خیلی ممنون و دلخوشم» مرحوم این جمله را بگفت و جان به جان آفرین تسلیم کرد.

ج) خاطرات مرحوم اسدالله متولی زاده

« دیلمقان شهری زیبا و سراهای متعدد و تجار سرمایه داری داشته و در هر خانه برای استفاده آب چاه داشته و از آب آن چاه استفاده می کردند. در اطراف کهنه شهر نه دیوار و درب داشته و اگر دشمن می خواست آب کهریز را از بالای کهنه شهر قطع نماید ساکنین کهنه شهر بی آب ماندند. ولی دیلمقان با دیوارهای بلند و ضخیم و محصور شده و دربهای قلعه محکم داشته و اگر تمام دربهای قلعه را قفل می کردند احدی نمی توانست به شهر دیلمقان وارد شود و در فاصله های دیوار فضا برای دفاع از شهر تعمیر کرده بودند که در هر یکی از آنها چند نفر مسلح می شد جابجا کرد.»^{۱۶}

د) سفرنامه جکسون آمریکایی

جکسون سیاح آمریکایی که در اوایل مشروطیت به دیلمان سفر کرده است اطلاعات نه چندان خوب و حتی نجسب از دیلمانی می دهد که سایرین از آن به نیکی صحبت کرده اند: وی پس از ترک تبریز از مسیر گونئی به سلماس نزدیک می شود... « طی منازل تا دیلمان واقع در دشت سلماس، شمالغربی دریاچه اورمیه، به کندی صورت می گرفت و بطور متوسط از روزی چهل الی

^{۱۶} خاطرات اسدالله متولی زاده، تایپی، ص: ۱۸-۱۹

چهل و هشت کیلومتر تجاوز نمی کرد. دو شب هم در دهات بین راه یعنی دیزه خلیل و تسوج بیتوته کردیم و بعد از ظهر روز یکشنبه ۲۲ مارس به دیلمان رسیدیم. این آبادی یکی از بزرگترین قصبات دشت سلماس است اما منزل آن پناهگاهی بیش نبود. مرا دعوت کردند که از قهوه‌خانه مجاور دیدن کنم، اما به این کار رغبت نکردم و بعدها دانستم که آن قهوه‌خانه کانون تریاکیهاست. در نه‌ری که از میان شهر جاری است لاشه اسبی افتاده بود و این خود زبان حال آن سامان بود! اما چنین می نمود که مردم دیلمان غریب نوازند. آثار عید در چهره ایشان خوانده می شد زیرا برای برگزاری مراسم نوروز و شرکت در یکشنبه بازار بهترین جامه های خود را دربر کرده بودند. باید دانست که معمولا در اسلام روز تعطیل آدینه^{۱۷} است.^{۱۸} اطلاعات سرسری و بسیار سطحی جکسن از شهر و مردمان دیلمان و برعکس شرح دقیق همراه با جزئیات وی از موجودیت مسیحیان ارمنی و آشوری و حتی سنگ نبشته ای به اصطلاح پارسی و کوروش و غیره نشاندهنده آغاز تلاش برای حذف فرهنگ و ادب و بلکه موجودیت عنصر ترک در آذربایجان می باشد.

و) گزارش مامور ترکیه

سال ۱۹۲۷ م/۱۳۰۶ ش دقیقا ۳ سال قبل از زلزله بزرگ سلماس و تخریب دیلمقان و کهنه شهر، یک مامور ترکیه در گزارشی به ارتش ترکیه ضمن بیان شهرها و تقسیمات کشوری آذربایجان، دیلمان با جمعیت ۸۰۰۰ نفر را حاکم نشین سلماس معرفی و مناطق مهم محال سلماس را چنین معرفی کرد: کهنه شهر، خسروآباد، صدقیان و چهری.^{۱۹} در این گزارش پادگان دیلمان دارای ۵۰۰ سرباز و ۲۰۰ اسب گزارش شده است.^{۲۰}

ه) دیلمان در سفرنامه اوژن اوین

اوژن اوین فرانسوی در سفرنامه خود گرچه به تفصیل از حال و روز سیاسی سلماس صحبت می کند ولی درباره شهر و قصبه محال سلماس صحبتی نمی کند. اطلاعات اوژن اوین درباره دیلمان بسیار ناچیز است: « دیلمان مرکز ولایت مسلمان نشین و شهر کوچکی است که با دیواره هایی محصور شده و ۴۰۰۰ نفر جمعیت دارد. میان اهالی ساکن آن شهر اکثریت با شیعیان است و آنان از اعقاب گروهی از ایل لک اند که توسط عباس میرزا از جنوب کشور به این منطقه کوچانیده شده اند...»^{۲۱} که البته جمله

^{۱۷} روز جمعه

^{۱۸} جکسون، ویلیامز، سفرنامه جکسون (ایران در گذشته و حال)، ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره ای، انتشارت علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۷، ص:

۹۵

^{۱۹} آذربایجان در اوایل دوره پهلوی (براساس گزارش محرمانه سال ۱۹۲۷ به ارتش ترکیه)، ترجمه دکتر توحید ملک زاده، نشر اختر، تبریز ۱۳۸۸، ص: ۶۳

^{۲۰} همان، ص: ۱۱۶

^{۲۱} اوژن اوین، ایران امروز ۱۹۰۶-۱۹۰۷، ترجمه سعیدی، کتابفروشی زوار ۱۳۶۲، ص: ۹۰

آخر نادرست می باشد و ایل لک به دستور شاه عباس به سلماس مهاجرت کرده اند.^{۲۲} در این سفرنامه اوژن اوبن از لفظ دهکده برای کهنه شهر استفاده می کند.^{۲۳}

ی) دیلمان در کتاب وزین قاموس الاعلام شمس الدین سامی

شمس الدین سامی از نویسندگان برجسته عثمانی که مدتی در تهران سفیر کبیر عثمانی بود در کتاب وزین قاموس الاعلام درباره دیلمان می نویسد: «دیلمان: ایرانیان آذربایجان خطه سینده و تبریزین ۱۲۵ کیلومتره غربینده الاراق اورمیه گولونه توکولن بیر چایین اوزرینده واقع قضا مرکزی بیر قصبه اولوب ۵۰۰۰ اهالیسی واردیر».^{۲۴} ترجمه: دیلمان، در خطه آذربایجان ایران و در کنار دریاه اورمیه واقع است. این شهر که مرکز ولایت است در کنار رودی قرار دارد و حدود ۵۰۰۰ نفر نفوس دارد.

ک) دیلمان در خاطرات شرف الدین میرزا قهرمانی

شرف الدین میرزا قهرمانی که فرماندهی دسته ای از قشون مرکز برای سرکوب سیمیتقو برعهده داشت روز ۲۵ اسد ۱۳۰۱ وارد دیلمقان شده و شهر را چنین توصیف می نماید: «دیلمقان شهر بزرگ و خوب و رشک بهشت برین بوده و «اسلامبول» دوم نامیده شده است. دیلمقان حکومت نشین محال سلماس و همان شهر سلماس است».^{۲۵} می گویند به دیلمقان خسارات و خرابی های فوق العاده وارد آمده است...»^{۲۶}

نابودی دیلمقان:

شهر دیلمقان مرکز ولایت سلماس دوران قاجاریه، قصبه کهنه شهر و اکثر آثار باستانی دشت سلماس شب سه شنبه ۱۷ اردیبهشت ۱۳۰۹ در اثر زلزله بزرگ ۷/۲ ریشتری با خاک نابود شد و یک ماه بعد به درخواست اهالی، کلنگ شهر جدید شاهپور در یک کیلومتری خرابه های دیلمقان به زمین زده شد. نام شاهپور در دوران حکومت ملی آذربایجان در سال ۱۳۲۴ الی ۱۳۲۵ به سلماس تبدیل و سپس دوباره شاهپور گردید. اهالی شاهپور، در سال ۱۳۵۷ طی انقلاب نام شهر را به سلماس تبدیل کردند و براساس مصوبه هیئت دولت جمهوری اسلامی ایران از سال ۱۳۵۸ نام شهر به سلماس تغییر یافت.

^{۲۲} برای اطلاع بیشتر از کوچاندن ایل لک مراجعه شود به کتاب: ملک زاده دیلمقانی، توحید، تاریخ ده هزار ساله سلماس و غرب آذربایجان، تبریز، انتشارات، ۱۳۸۵

^{۲۳} اوژن اوبن، ص: ۹۱

^{۲۴} سامی، شمس الدین، قاموس الاعلام، اوچونجو جیلد، استانبول، ۱۳۰۸ ق، ص: ۲۲۱۵

^{۲۵} البته مستحضرید که دیلمقان سلماس قدیم نمی باشد بلکه همانطوریکه اشاره رفت دیلمقان مرکز محال سلماس می باشد.

^{۲۶} قهرمانی، شرف الدین میرزا، ختم غائله سمیتکو، به کوشش میرهاشم محدث، انتشارات پردیس دانش تهران، ۱۳۹۲، ص: ۷۰